

УДК 141.7

ГЕГЕЛІВСЬКІ ІДЕЇ В РОСІЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА І ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Тимофій Мотренко

Досліджено вплив гегелівської філософії на формування російської філософії права і філософії історії. Розглянуто діяльність правознавців К. Неволіна, П. Редкіна й особливо Б. Чичеріна – фактичного засновника і визнаного глави державної (юридичної) школи російської історіографії другої половини XIX ст., а також істориків К. Кавеліна і С. Соловйова, які, спираючись на гегелівські ідеї, розробили методологію історичних і правознавчих досліджень з урахуванням реалій тогочасної Росії.

Ключові слова: спекулятивне, конкретне, ідеальні першооснови права, російське гегельянство.

В утвердженні гегелівських ідей на теренах колишньої Російської імперії визначну, якщо не вирішальну, роль відіграли правознавці, а дещо пізніше – й історики. Правознавці К. Неволін і П. Редкін були серед тих, хто вперше ознайомив російську громадськість з гегелівською філософією, а видатного правознавця, а також відомого філософа та історика Б. Чичеріна вважали найбільшим російським гегельянцем другої половини XIX ст. Також треба зазначити, що їхнє сприйняття гегелівських ідей і перенесення їх на російський ґрунт було предметним і конкретним, адже вони мали змогу безпосередньо верифікувати на правознавчому й історичному матеріалі загальнофілософські положення Гегеля, зокрема положення його логіки, а отже – і розвивати їх.

Нині ці імена повертаються з мороку забуття. Однак потрібен час, щоб надолужити згаяне, щоб сформулювати й утвердити в громадській свідомості об'єктивні оцінки їхньої творчості. Стаття, яку ми пропонуємо, цьому, на наш погляд, сприятиме.

Почнемо з провісників гегельянства в Росії – з уже згаданих К. Неволіна і П. Редкіна. К. Неволін (1806–1885) був серед п'яти молодих людей, яких у вересні 1829 року «за Височайшим повелінням» відправили до Берлінського університету «для подальшого вдосконалення себе в Законознавстві». Усі п'ятеро стипендіатів пробули в Берліні п'ять років, де слухали лекції Гегеля, Ганса і Васіньї. До Росії повернулися 1834 р.

1835 р. К. Неволін успішно захистив дисертацію «Про філософію законодавства у древніх», отримав ступінь доктора і його призначили професором Київського університету (у 1837–1843 рр. учений був ректором цього закладу). У 1839–1840 рр. К. Неволін видав у Києві двотомну «Енциклопедію законодавства», яка була першою у вітчизняній і російській літературі спробою систематичного викладу правознавства. Одночасно це один з перших у Росії викладів гегелівської філософії з посиланнями на «Феноменологію духу», «Філософію історії», «Лекції з історії фі-

лософії» [1, с. 24; 156; 611–633]. Особливо чітко викладено філософію права Гегеля. Наукова й педагогічна діяльність К. Неволіна була тривалою і плідною. Він залишив після себе багато учнів, чимало з них також були закохані в гегелівську філософію. Вражає, однак, те, що згодом його незаслужено забули. Немає жодної спеціальної роботи, у якій досліджували б його діяльність і наукову спадщину. Українському читачеві особливо болісно усвідомлювати цей факт, оскільки діяльність К. Неволіна значною мірою пов'язана з Україною.

Серед російських студентів-юристів, що слухали Гегеля, варто особливо відзначити П. Редкіна. Він народився в Україні, товариш Гоголя за Ніжинським лицеем. Редкіна послали до Берліна 1829 р. і він навчався там до 1834 р. Після захисту дисертації був професором юридичного факультету Московського (1835–1848) і Санкт-Петербурзького університетів (1863–1866). Упродовж цілого життя в науці П. Редкін був послідовним прихильником гегелівської філософії – і за університетською кафедрою, і в московських салонах, де прославився як запеклий сперечальник. Б. Чичерін, один із найбільших російських гегельянців другої половини XIX ст., який слухав лекції Редкіна і добре його знав, згадував, що своєю «філософською наснагою» і рішенням зайнятися філософією він зобов'язаний саме цим лекціям і особистому спілкуванню з учителем [2, с. 42]. «Редкін був людиною невисокого розуму і невеликого таланту. Цілком відданий гегелівській філософії, він не завжди вмів ясно висловити абстрактну думку і нерідко впадав у крайній формалізм. Побудова всякого положення за трьома шаблями розвитку становила для нього неодмінну догму, і оскільки кожен з цих шаблів, у свою чергу, розвивався в трьох шаблонах, то виникав складний схематизм, що зовсім спантеличував молоді уми й нерідко був позбавлений будь-якого істотного змісту... Більшість студентів першого курсу зовсім заплутувалася в цих визначеннях, а оскільки професор на іспиті був суворий, то юридична енциклопедія була чистилищем, через яке проходила університетська молодь, перш ніж перейти на вищі курси. Не можна не сказати, однак, що це чистилище було дуже корисним. Ми привчалися до логічної послідовності думки, до внутрішнього зв'язку філософських понять. Перед нами виникав цілісний нарис юридичної науки, не як мертвий перелік, а як живий організм, проникнутий вищими засадами... І оскільки професор весь був проникнутий предметом, який він викладав і який був його життєвим покликанням, то він умів свій запал передати й слухачам. Він давав поштовх філософському руху думки; ми прагнули пізнати верховні засади буття і запалювалися любов'ю до вічних ідей правди і добра, яким ми готувалися служити цілою своєю істотою. Наскільки незмірно вищим є це викладання, пройняте філософськими і моральними засадами, ніж сучасні виклади юридичної науки, котрі якщо не обмежуються рутинним переліком, то відбивають на собі погляд новітнього реалізму, який відкидає будь-які вищі начала і зводить право до охорони інтересів, а самі інтереси зводить до рівня фізіології» [4, с. 33].

Російська філософська література зобов'язана П. Редкіну першою самостійною статтею про Гегеля [5, с. 410–446], пронизаною щирим пафосом і глибоким розумінням гегелівської думки. «Гегелева філософія, – пише Редкін, – представляє со-

бою вельми чудове явище в історичному розвитку наук узагалі, і... тому її вивчення необхідне для всякого, хто має домагання на титул вченої, або навіть освіченої людини» [5, с. 410]. Особливо важливе значення, на думку Редкіна, має вивчення гегелівської логіки як основи, фундаменту цілої його філософської системи. Ставлячи перед собою завдання «суворо дотримуючись думок самого автора і не дозволяючи собі в цьому аспекті ні найменшої сваволі..., передати в короткому огляді Логіку Гегеля такою ж, якою вона є сама собою, або... об'єктивно» [5, с. 412], російський професор упорався з ним блискуче. Він не тільки адекватно відображає зміст гегелівської логіки, а й у власних міркуваннях з'ясовує те нове розуміння її значення, якого набуває ця наука в Гегеля: «Гегелева Логіка не є тільки формальна, але разом і матеріальна Логіка» [5, с. 437]. Окрім того, П. Редкін, «людина невисокого розуму і невеликого таланту» (згадаємо характеристику, яку дав йому ортодоксальний гегельянець Чичерін), уже 1841 р., задовго до Д. Стірлінга, В. Дільтея, Г. Ноля, В. Віндельбанда, накреслює можливість нового прочитання Гегеля, висловлюючи переконання в абсолютній цінності *конкретного* як основи всієї гегелівської системи: «Спекулятивне, в істинному його значенні, – підкреслено в статті, – не є тільки суб'єктивна, особиста думка, але містить у собі й особисте, суб'єктивне, і дійсне, об'єктивне, разом, є одиничністю цих протилежностей, а тому не абстрактне, а одиничне поєднане (конкретне)» [5, с. 437]. Таким чином, уже П. Редкін закладає перший камінь до фундаменту того самобутнього російського розуміння Гегеля, яке дали в ХХ ст. І. Ільїн, М. Лосський і С. Франк. Залишається тільки жалкувати, що роботи П. Редкіна так несправедливо минули увагою дослідники [6, с. 28], тому що серед маси тих, хто захоплювався Гегелем у 30–40-і роки ХІХ ст. в Росії, тільки П. Редкіна й К. Неволіна (також забутого) можна, на наш погляд, із повною підставою зарахувати до «російського гегельянства».

Безпосередньо з діяльністю К. Неволіна, П. Редкіна та їхніх соратників і однопідумців пов'язані перші кроки російської філософії права й філософії історії. Їхній розвиток був зумовлений насамперед гострою необхідністю систематизувати нагромаджений юридичними й історичними науками матеріал, прагненням до цілісного його осмислення, потребою виробити основні поняття й методологічні принципи. Величезним стимулом цього розвитку стало ознайомлення з німецькою класичною філософією загалом і з філософією Гегеля зокрема. Вже в 40-ві роки ХІХ ст. «результати нових впливів позначилися на вивченні російського права і взагалі російської історії: з одного боку, – зазначає О. Пипін, – уперше застосовано до древніх пам'яток суворі прийоми історично-юридичної критики, з іншого – розширювався загальний історичний погляд. Найближче покоління вчених, що сформувалися вже в Росії, але під впливом цієї знову пересадженої науки, ставить вивчення російської історії цілком новим, оригінальним способом: це була перша раціональна критика основних елементів старого історичного життя» [7, с. 210].

Філософія права розвивалася в Росії як особливий напрям на стику правознавства і філософії. Займаючись «вивченням ідеальних першооснов права» [8, с. 58], вона природно й закономірно апелювала до німецького ідеалізму й особливо до ідеалізму Гегеля. Перші російські філософи права – гегельянці К.О. Не-

волін і П. Редкін – продовжували активну наукову діяльність і в другій половині XIX ст. Зокрема, у цей період П. Редкін підготував фундаментальну семитомну працю під «скромною» назвою «Із лекцій з історії філософії права у зв'язку з історією філософії взагалі» (СПб., 1889–1891). Основні ідеї цієї роботи, яка залишилася незавершеною, П. Редкін виклав у своїй «Енциклопедії юридичних і політичних наук» (СПб., 1876). Праця свідчить про значний вплив Гегеля, під яким російський філософ і далі перебував, попри виявлену ним у 60-ті роки схильність до позитивізму. У своєму дослідженні Редкін використовує «генетичний спосіб викладу змісту науки», тому що «наука є система», що саморозвивається, «є єдине, живе ціле» [10, с. 17]. Йдучи за Гегелем, Редкін стверджує, що мислення й буття тотожні, що «живе поняття постійно необхідно саме собою розкладається, ... роздвоюючись на абсолютні самопротилежні між собою поняття» [10, с. 68]. «Гегелева Логіка, – підкреслює Редкін, – є мислення, так сказати, копія цілого світу» [10, с. 320].

Гегелівські ідеї мали безпосередню причетність і до становлення російської філософії історії, яка починає формуватися в 30-ті роки позаминулого століття в процесі становлення національної самосвідомості, у зв'язку з питанням про долю і призначення Росії. І тут ми стикаємося з тим, що історіософські побудови як слов'янофілів (Кіреєвський, Хом'яков, Аксаков), так і західників (Герцен, Грановський, Боткін) тісно й розмаїто пов'язані з гегелівською філософією. Суперечки московських гуртків і салонів про майбутнє Росії постали зі суперечок навколо гегелівської філософії. З часом вплив гегелівських ідей на філософію права і філософію історії ще більше посилюється. Особливо чітко він простежується в діяльності так званої державної (юридичної) школи російської історіографії [11, с. 103–115]. Важливим чинником, який об'єднав істориків і юристів у межах однієї школи, було їхнє ставлення до гегелівської філософії. Незважаючи на відсутність повної єдності поглядів на неї, усі вони переймали основні засади гегелівського філософського вчення, у тому числі і його філософії права, однак зберігали при цьому властиву російському гегельянству загалом самостійність суджень і творче начало.

Найцікавішим у цьому аспекті є Б. Чичерін, філософ, правознавець і історик. Він належав до покоління 40-х років, чиї переконання сформувалися в епоху «великого льодоходу» російської думки. Вирішальний вплив на нього мали роки навчання на юридичному факультеті Московського університету (1845–1849), де він слухав лекції Т. Грановського, С. Соловйова, К. Кавеліна, П. Редкіна. У студентські роки він ґрунтовно вивчив гегелівську філософію і зберіг вірність духу гегелівського ідеалізму до кінця життя. Згадуючи студентські роки, Чичерін писав: «У цей час я весь занурився у вивчення гегельянської філософії, унаслідок чого я між товаришами отримав прізвисько Гегеля. Спочатку я взявся за філософію історії, потім за історію філософії, але незабаром побачив, що без старанного вивчення логіки по-справжньому нічого не зрозумієш. Я просидів над нею декілька місяців, не тільки ретельно її вивчаючи, а й складаючи з неї докладний конспект з метою з'ясувати собі весь послідовний хід думки і внутрішній зв'язок окремих понять.

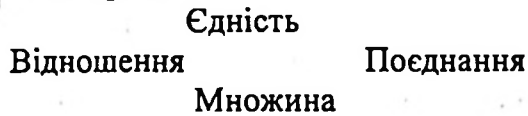
Потім я точно так само засів за феноменологію й енциклопедію... Я переконаний, що ця праця була мені найвищою мірою корисною; переконаний також, що хто не пройшов через це випробування, хто не засвоїв собі цілком логіки Гегеля, той ніколи не буде філософом і навіть не в змозі цілком охопити й осягнути філософські питання. Зрозуміло, я цілком захопився новим світоглядом, який розкривав мені в надзвичайній гармонії верховні начала буття» [4, с. 56–57]. «Читання Гегеля, – підкреслює Чичерін, – переконало мене в істині основного історичного закону, який полягає в русі духу від єдності до роздвоєння і від роздвоєння знову до єдності» [4, с. 66].

Варто підкреслити, що стосовно Чичеріна всі дослідники одностайні і вважають його найбільшим російським гегельянцем другої половини XIX ст. [14, с. 199]. Наукова спадщина Б. Чичеріна значна. Йому належать п'ятитомна «Історія політичних учень» (М., 1869–1902), тритомний «Курс державної науки» (М., 1894–1898), двотомний твір «Власність і держава» (М., 1882 – 1883). Філософські погляди Чичеріна викладено в таких працях, як «Наука і релігія» (М., 1879), «Позитивна філософія і єдність науки» (М., 1882), «Основи логіки і метафізики» (М., 1894), «Філософія права» (1900), «Питання філософії» (М., 1904).

Філософія Чичеріна є послідовним і завершеним раціоналізмом, від якого він не відступає на жодному з етапів своєї розумової еволюції. Умогляд, згідно з переконанням Чичеріна, є основою філософії. Сферою умогляду є закони розуму, який пізнає. Як і Гегель, Чичерін убачає у розумі верховний принцип мислення й буття. У логіці він загалом дотримується поглядів Гегеля, підкреслюючи, що «якщо ми хочемо вийти до світлої галузі думки й знання..., то ми повинні примкнути саме до Гегеля, який є останнім словом ідеалістичної філософії» [23, с. 24]. Розум Чичерін розглядає як абсолютне начало в людині і слідом за Гегелем стверджує, що «історичний розвиток людства саме й визначається свідомістю абсолютного, яка в ньому розвивається» [24, с. 83]. Однак далі Чичерін говорить не тільки про присутність абсолютного начала в людині, а й про «метафізичну сутність людини» [24, с. 122] і, окрім того, про те, що «як носій абсолютного начала, людина сама по собі має абсолютне значення» [24, с. 132]. Тут Чичерін розходиться з Гегелем, повертаючись до Канта.

Однією з найістотніших помилок Гегеля Чичерін вважає те, що Гегель почав з абстрактно-загального начала, із поняття про чисте буття. Але, за внутрішнім задумом гегелівської системи, абстрактне можливе тільки як розкладання конкретного, конкретне потрібно поставити вище від абстрактного, тому першим безпосереднім предметом свідомості «може бути тільки визначене буття, щось» [24, с. 73]. Це визначене буття містить «двоє відношення: тотожність із собою і заперечення іншого, тому що всяке визначення є заперечення» [24, с. 73]. Тотожність із собою в абстракції дає нам чисте буття. Заперечення іншого дає нам поняття про небуття. Виокремлення цих двох визначень із початкового стану «веде спочатку до їхньої протилежності і потім до наступного процесу» [24]. Звідси випливає, на думку Чичеріна, що діалектичний процес Гегель осягнув неправильно і він містить чотири, а не три, як думав Гегель, визначення: «...початкова єдність, яка в

безпосередньому злитті містить два протилежні начала, загальне і часткове, потім обидві протилежності в їхній абстрактності, тобто абстрактно-загальне і суто часткове, нарешті, вища або кінцева єдність обох» [24, с. 74]. Схема розвитку понять, за Чичеріним, виглядає так:

Гегелівську тріаду (теза, антитеза, синтез) Чичерін замінює тетрадою (початкова єдність, дві протилежності, кінцева єдність), підмінюючи тим самим ідею розвитку уявленням про діалектику як про круговий рух, циклічне обертання. Розвиток у Чичеріна набуває характеру еволюції, втрачає характер саморозвитку, саморуху.

Треба зазначити, що чичерінські перетворення гегелівської діалектики відображено в його філософії права й філософії історії. До гегелівської тріади «право (теза) – мораль (антитеза) – моральність (синтез)» Чичерін додає «співжиття» як їхню початкову єдність. Три суспільні союзи, що їх виокремлює Гегель, – родина, громадянське суспільство, держава – Чичерін доповнює четвертим – церквою. До трьох форм влади – королівської, виконавчої і законодавчої – Чичерін додає судову. У такому самому дусі він інтерпретує гегелівське вчення про суспільство: свобода (теза) – закон (антитеза) – влада як їхнє застосування (синтез) – загальна мета як об'єднання і зв'язок усіх попередніх компонентів.

Підкреслимо, однак, що в основних аспектах Чичерін дотримується гегелівських поглядів на право і державу. Слідом за Гегелем він розглядає державу і право як формоутворення абсолютного духу. Держава, пише він, є «об'єктивний організм, що втілює в собі світові ідеї, які розвиваються в історії людства» [26, с. 303–304]. Держава – «союз народу, пов'язаного в одне юридичне ціле, керованого верховною владою для загального блага» [27, с. 37]. У державі ідея «людського суспільства досягає вищого свого розвитку. Протилежні елементи співжиття, право і моральність, які в попередніх союзах, у громадянському суспільстві й у церкві виражаються в односторонній формі, зводяться тут до вищої єдності, взаємно визначаючи одне одного: в юридичних установах здійснюються загальні цілі, які панують над частковими, що й надає їм морального значення. У державі знаходить своє вираження і фізіологічний елемент співжиття, але не у вигляді минущої родини, а як постійно присутньої народності, що зводить фізіологічний зв'язок до вищих духовних начал. Таким чином, усі елементи людського співжиття поєднано тут у союзі, що панує над іншими» [23, с. 301–302]. Однак трактування переходу від громадянського суспільства до держави в Чичеріна інше, ніж у Гегеля. Держава, за Чичеріним, не «знімає» інші союзи, а «надбудовується над ними як вища сфера, що панує над ними в галузі вищих відносин, але залишає їм належну самостійність у колі діяльності, яке притаманне кожному». Це формулювання дуже притаманне філософії права Чичеріна, характерною рисою якої є ліберальна й індивідуалістична спрямованість. Своє завдання він бачить у переробленні гегелівської філософії права в ліберально-індивідуалістичному дусі.

У концепції Чичеріна право виступає як начало індивідуалістичне й метафізичне. Особистість є «корінь і визначальне начало усіх суспільних відносин» [23, с.53], індивідуалізм – «наріжний камінь всякого істинно людського спорудження» [23, с. 56] «Носій Абсолютного, людина, – учить Чичерін, – сама собі начало, сама – абсолютне джерело своїх дій... і тільки через це її потрібно визнати вільною особою, яка має права; тільки тому з нею не дозволено поводитися як із простим знаряддям» [26, Ч.1. с. V]. Визначення права Чичерін виводить із необхідності обмеження свободних воľ загальним законом, що регулює зовнішню свободу: «Право є зовнішня свобода людини, зумовлена загальним законом» [23, с. 84].

Галузь права, згідно з переконанням Чичеріна, не вичерпується законодавством. Право є щось істотніше, глибинніше. Чичерін різко критикує поширену в другій половині XIX ст. позитивістську юриспруденцію, яка, вивчаючи лише правові явища, відмовляється від пізнання їхньої сутності. Тільки філософський угляд може збагнути «чисті засади» права. У цьому зв'язку мислитель підкреслює величезну значущість філософії права: законодавець «не може задовольнятися свідченнями життєвої практики, тому що остання є значною різноманітністю елементів, інтересів і вимог, які зіштовхуються один з одним і які треба з'ясувати. Щоб визначити їхню відносну силу і достоїнство, потрібно мати загальні ваги й мірило, тобто керівні начала, і їх може дати тільки філософія. Не можна розумним способом установити права й обов'язки осіб, не знаючи, що таке право, де його джерело і які з нього випливають вимоги. Це начало тісно пов'язане зі самою людською особистістю, а тому необхідно досліджувати природу людини, її власності й призначення. Усе це питання філософські... Звідси та важлива роль, яку відігравала філософія права в розвитку європейських законодавств» [23, с. 1–2].

Філософське («природне», за термінологією XIX ст.) право Чичерін розглядає як ідеал, до котрого необхідно прагнути. Розумним началом права є свобода, з її розвитком розвивається і право. Встановлення розумного правопорядку є не початком, а плодом і метою розвитку людського суспільства. За переконанням Чичеріна, цієї мети, а з нею і здійснення права як зовнішньої свободи, досягають у капіталістичному суспільстві. Рівність перед законом, право приватної власності, недоторканність особи і т. д. – ось ті права і свободи, які становлять мету розвитку людства, ідеал правопорядку. «Далі цих норм у цивільній сфері йти неможливо, – пише Чичерін. – Установленням ладу, що ґрунтується на волі й рівності, ідеалу досягнуто» [30, с. 424].

Близькість до гегелівської філософської системи особливо виразна у філософії історії Чичеріна, хоча й тут він вносить до гегелівської схеми історичного процесу безліч змін відповідно до своєї діалектичної тетради. Основним «нововведенням» Чичеріна є розглядання філософії і релігії як стрижневої осі історичного процесу. Як слушно зазначає Д. Чижевський, «філософія історії Чичеріна швидше відповідає філософії релігії й історії філософії Гегеля, ніж його філософії історії» [31, с. 295].

У своїй концепції Чичерін виходить із того, що основу людського розвитку становить не матеріальне буття, а духовні, метафізичні начала, що здійснюються в історичному процесі. Верховну ідею, ідею Абсолютного покликані досягати філософія і релігія, які не тільки визначають свідомість людини, а й як метафізичні начала стають основою його дій. Історія й закони розвитку філософії і релігії є, за Чичерінім, основою законів цілої історії людства.

Філософія, учить Чичерін, дає теоретичне пізнання Абсолютного. Кожну конкретну релігію вона піддає «логічному випробуванню» і тим самим готує ґрунт для довершенішої релігії. Історія в концепції Чичеріна виступає як зміна одного релігійного («синтетичного») періоду через філософський («аналітичний») період на новий релігійний період. У цьому він бачить основний закон історії.

На його підставі Чичерін виділяє три ступені розвитку людства:

I. Первісна єдність	1-й синтетичний період
Розвиток натуралістичних релігій
1-й аналітичний період
Розвиток грецької філософії
II. Період роздвоєння	2-й синтетичний період (моральний).
Християнство
2-й аналітичний період
Розвиток нової філософії
III. Вища (кінцева) єдність	3-й синтетичний період
Релігія Духу

Відзначимо, що розуміння Чичеріна історії має певне теологічне забарвлення. Релігія, за Чичерінім, вища від філософії, тому що веде до визнання «абсолютного начала» в людині, до утвердження безсмертя душі і свободи волі.

Раціоналістичну філософію Чичеріна, як і його «виправлення» гегелівської системи, сучасники не сприйняли. Представляючи діяльність цілісного духу як процес розкладання й поєднання, Чичерін, по суті, вихолощує живий зміст гегелівської філософії. У цьому сенсі «великий російський гегельянець» далекий від Гегеля, а його метафізичний персоналізм особливо зближує Чичеріна з Кантом. Щодо гегельянства Чичеріна, то найточніше його охарактеризував, на наш погляд, В. Зеньковський: «Гегельянство дало йому свою чудову форму, якою Чичерін володів, як ніхто, але філософська інтуїція його була самотійною і творчою. Через усі книги Чичеріна проходить прихований, відсунутий часто вглибину моральний патетизм, а з іншого боку, живе і яскраве відчуття *структурності* світу, його «діалектичної» стрункості. Це сполучення математизуючої інтуїції й морального патетизму вилилося в систему персоналізму, що набув сухуватої та прозаїчної форми гегельянства... гегельянство лише *закриває* справжнє обличчя й філософську яскравість Чичеріна» [32, с. 162].

Деякі «гегелівські» риси світогляду Чичеріна – інтерпретація права, моралі, моральності, родини, громадянського суспільства, держави як ступенів саморозвитку абсолютної ідеї, визнання головної ролі державності і юридичних форм, історизм – можна визнати характерними рисами державної школи російської історіографії загалом. Гегелівська філософія дала тогочасним історикам і правознавцям

той методологічний інструментарій, який був так необхідний їм для концептуального осмислення російського історичного процесу. Необхідність теоретичного осмислення накопиченого попередньою історіографією фактичного матеріалу особливо гостро відчували основні представники державної школи: «Внутрішня історія Росії, – писав К. Кавелін, – не потворна купа безглузвих, нічим не пов'язаних фактів. Вона, навпаки, – стрункий, органічний, розумний розвиток нашого життя, завжди єдиного, як усяке життя, завжди самостійного, навіть під час і після реформи» [33, с. 66].

Необхідність теорії для російської історії Кавелін обстоював у таких своїх роботах, як «Погляд на юридичний побут древньої Росії», «Думки і замітки про російську історію», «Короткий погляд на російську історію», «Відповідь «Москвитянину» [33, с. 66] та ін. Важливо зазначити, що під теорією Кавелін мав на увазі не нав'язану ззовні схему, а виявлення внутрішніх закономірностей, внутрішнього змісту російської історії, осягнення цілісності і взаємозв'язку її явищ. Таке саме завдання ставив перед собою найбільший російський історик С. Соловйов: «Не поділяти, не подрібнювати російську історію на окремі частини, періоди, а з'єднувати їх, стежити переважно за зв'язком явищ, за безпосереднім спадкоємством форм; не розділяти начал, а розглядати їх у взаємодії, намагатися пояснити кожне явище з внутрішніх причин, перед тим, як виокремити його з загального зв'язку подій і підкорити зовнішньому впливові» [34, с. 51].

З цим завданням С. Соловйов, учень Грановського, Крюкова, Редкіна, упорався блискуче, представивши у своїй фундаментальній «Історії Росії з найдавніших часів» цілісну картину історичного розвитку Росії. Створення її стало можливим завдяки діалектичному підходу до російської історії, з'ясуванню природничо-історичних передумов і рушійних чинників історичного процесу.

Як і всі представники державницької школи історіографії, Кавелін і Соловйов підкреслювали величезну роль держави в російській історії, причому не обмежувалися лише констатацією цього факту, а прагнули зрозуміти його закономірності й простежити його генезис. Російську державність вони розглядали як осередок народного життя: «Уся російська історія, – писав Кавелін, – як древня, так і нова, є переважно державною, політичною в особливому, нам одним властивому значенні цього слова» [35, с. 272]. За такого підходу державне начало стало стрижнем російського історичного процесу. «Після цього, – відзначав Кавелін, – залишалось тільки зрозуміти, так би мовити, ґрунт, елемент, у яких здійснювалося державне життя, і вловити закони його розвитку – і справу було зроблено, завдання вирішено, погляд на російську історію створено» [35, с. 272]. Вищим щаблем суспільного розвитку вважав державу також С. Соловйов. Держава, підкреслював він, утілює в собі народ. Тільки через державу, уряд народ виявляє своє історичне буття.

Виявлені Гегелем закономірності історичного процесу, у якому кожен етап є щаблем загального розвитку, стали методологічною основою для обґрунтування періодизації російської історії. Загальним принципом її стало виокремлення трьох основних етапів – родового (теза), вотчинного (антитеза) і державного (синтез).

При цьому пошук внутрішнього смислу і зв'язку різних періодів історики державної школи розглядали як основний принцип історичного дослідження.

До кінця століття серед мислителів державної школи виявляється тенденція до неокантіанської інтерпретації і критики Гегеля. Особливо характерні в цьому аспекті погляди пізніх державників. Критично аналізує філософію Гегеля і російських гегельянців (зокрема Чичеріна) М. Коркунов у своєму курсі «Історія філософії права», який багато разів перевидавали. Заперечення Коркунова викликає отожднення мислення і буття за допомогою «винайденої» Гегелем діалектичної методи: «Згідно зі своїм вченням про тотожність законів мислення і буття, він не шукає розуміння існуючого в його безпосередньому вивченні, – пише Коркунов, – а привносить це розуміння, як готову, апріорно дану діалектичну формулу» [42, с. 370]. У неокантіанському дусі він критикує абстрактний метод пізнання загалом, вважаючи, що діалектичну схему можна застосовувати до всього, але, в сутності, вона нічого не вчить.

Та сама тенденція наявна і в поглядах О. Градовського. Е. Радлов зазначає, що Градовський зазнавав впливу Гегеля – «утім, недовго» [43, с. 111]. Про зміну умоспрямування Градовського свідчить його нарис «Політична філософія Гегеля» (1899). Аналізуючи гегелівську тріаду – сім'я, громадянське суспільство, держава – Градовський акцентує увагу на механістичному характері тріади. На відміну від класичних російських державників (Чичерін, наприклад), Градовський не вбачає тут ніякої діалектики. Державу він визначає як «саму собою мету. Ця мета є абсолютна, непорушна і кінцева мета, у якій свобода досягає найвищого свого права» [44, с. 298].

Важко переоцінити значення державної школи російської історіографії в становленні історичної і правничої науки в Росії, у вивченні російського історичного процесу. Чимало досліджень російських державників не втратили свого наукового значення й донині. Підкреслимо, що створення цілісної концепції російської історії стало можливим завдяки творчому й самостійному застосуванню гегелівської методології. Для російських істориків і правознавців другої половини ХІХ ст. діалектика не була «алгеброю революції», але стала надійним інструментом наукового пізнання. Вплив гегелівських ідей на формування філософії історії й філософії права в Росії безсумнівний.

-
1. *Неволин К.А.* Энциклопедия законовещения: В 2-х т. – К., 1839. – Т.1.
 2. Русское общество 40–50-х годов ХІХ в. Воспоминания Б.Н.Чичерина. – Ч.2. – М., 1991.
 3. Так називався лекційний курс П.Г. Редкіна в Московському університеті.
 4. Русское общество 40–50-х годов ХІХ в. Ч.2. Воспоминания Б.Н.Чичерина. – М., 1991.
 5. *Редкин П.Г.* Обзорение гегелевой логики // Москвитянин. – 1841. – № 8. – С. 410–446.

6. Навіть доскіпливий Д.І.Чижевський обмежується вельми лаконічним відзивом про статтю Редкіна як «сухо формальну». Див: Чижевский Д.И. Гегель в России. – Париж, 1939.
7. *Пытин А.Н.* Характеристики литературных мнений от 20-х до 50-х годов. – СПб., 1909.
8. *Кузнецов Э.В.* Философия права в России. – М., 1989.
9. *Колубовский Я.* Философия у русских. – Цит. изд.
10. *Редкин П.Г.* Энциклопедия юридических и политических наук. – СПб., 1876.
11. *Медушевский А.Н.* Гегель и государственная школа русской историографии // Вопросы философии. – 1988. – №3.
12. До державної школи А.Н.Медушевський відносить «з деякими суттєвими застереженнями» також В.О. Ключевського і П.Н. Мілюкова (Див.: Медушевский А.Н. Гегель и государственная школа русской историографии. – Цит. вид. – С. 104).
13. *Ковалевский М.* Шеллингизм и гегельянство в России (К истории немецких культурных влияний) // Вестник Европы. – Пг., 1915. – Кн. 11.
14. *Абрамов А.И.* Гегель в России // Русская философия. Малый энциклопедический словарь. – М., 1995.
15. *Чижевский Д.И.* Гегель в России. – Цит. изд.
16. *Лосский Н.О.* История русской философии. – Цит. изд.
17. *Зеньковский В.В.* История русской философии: В 2-х т. – Цит. изд. – Т. 2.
18. *Радлов Э.Л.* Очерк истории русской философии. – Цит. изд.
19. *Walicki A.* Legal philosophies of Russian Liberalism. – Un. of Notre Dame Press, 1992.
20. *Асмус В.Ф.* Консервативное гегельянство второй половины XIX века. – Цит. изд.
21. *Медушевский А.Н.* Гегель и государственная школа русской историографии. – Цит. изд.
22. *Чичерин Б.Н.* Наука и религия. – М., 1879.
23. *Чичерин Б.Н.* Философия права. – М., 1900.
24. *Чичерин Б.Н.* Наука и религия. – М., 1879.
25. *Коркунов Н.М.* История философии права. – М., 1915.
26. *Чичерин Б.Н.* Собственность и государство. – М., 1882. – Ч. II.
27. *Чичерин Б.Н.* Курс государственной науки. – М., 1896. – Ч. I.
28. *Walicki A.* Legal philosophies of Russian Liberalism. – Цит. изд.; *Leontovich V.* Geschichte des Liberalismus in Russland. – Frankfurt am Main.
29. *Walicki A.* Legal philosophies of Russian Liberalism.
30. *Чичерин Б.Н.* Курс государственной науки. Ч. II. – М., 1896.
31. *Чижевский Д.И.* Гегель в России. – Цит. изд.
32. *Зеньковский В.В.* История русской философии: В 2-х т. – Цит. изд. – Т. 2.
33. *Кавелин К.Д.* Наш умственный строй. Статьи по философии русской истории и культуры. – М., 1989.
34. *Соловьев С.М.* Сочинения: В 18 кн. – Кн. 1. – М., 1988.
35. *Кавелин К.Д.* Монографии по русской истории. – СПб., 1897.

36. Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. – Кн. 1. – М., 1988.
37. Чичерин Б.Н. Областные утверждения России в XVII веке. – М., 1856.
38. Корсаков Д.А. Константин Дмитриевич Кавелин. Из семейной переписки и воспоминаний // Вестник Европы. – 1887. – Кн. 2. – С. 629.
39. Письма К.Д. Кавелина и И.С. Тургенева к А. И. Герцену. Изд. Драгоманова. – Женева, 1892.
40. Кавелин К.Д. Задачи психологии. – М., 1872; Задачи этики. – М., 1884.
41. Медушевский А.Н. Гегель и государственная школа русской историографии.
42. Коркунов Н.М. История философии права. – СПб., 1915.
43. Радлов Э.Л. Очерк история русской философии. – Цит. изд.
44. Градовский А.Д. Собрание сочинений. – СПб., 1899. – Т. 3.
45. Миллюков П.Н. Юридическая школа в русской историография // Русская мысль. – 1886. – № 6. – С. 80.

HEGEL'S IDEAS IN RUSSIAN PHILOSOPHY OF LAW AND PHILOSOPHY OF HISTORY OF THE SECOND HALF OF THE XIX-th c.

Tymofiy Motrenko

Influence of Hegel's philosophy on forming of the Russian philosophy of law and philosophy of history is explored. The activity of the legislators such as K.Nevolin, P. Redkin is examined and especially of B. Chycherin – actual founder and acknowledged head of state (legal) school of Russian historiography of the second half of the XIX-th c., and also historians K.Kavelin and V. Solovyov, which, opposing to Hegel's ideas, developed methodology of historical and legislative researches, taking into account realities of that time's Russia.

Key words: speculative, concrete, ideal fundamental principles of law (legislation), Russian Hegelian.

Стаття надійшла до редколегії 08. 04. 2004

Прийнята до друку 10. 08. 2004